

НІЛ ФЕРГЮСОН

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Як Захід став успішним

3-тє видання

Переклав з англійської
В'ячеслав Циба

«НАШ ФОРМАТ» · Київ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 327:008

Ф 43

Фергюсон Ніл

Ф 43 Цивілізація. Як Захід став успішним / пер. з англ. В'ячеслав Циба. — 3-тє вид. — К. : Наш Формат, 2021. — 488 с. : іл.

ISBN 978-617-7279-78-4 (паперове видання)

ISBN 978-617-7388-15-8 (електронне видання)

Ніл Фергюсон, британський історик і журналіст, зауважує: «Ще на початку XV століття сама лише думка про те, що наступні п'ять століть Захід домінуватиме над Рештою світу, здалася б дуже дивною. А втім, це сталося». І нині могутність Заходу вражає навіть найбагатшу уяву...

То чому ж так трапилося? Чому Європа, яка на 1500 рік поступалася Сходу за багатьма показниками — економічними, технологічними, демографічними, — зуміла різко рвонути уперед і досягти безперечного світового панування? Які складові успіху Західної цивілізації? Саме ці дражливі питання украй сміливо, часом навіть зухвало, а проте надзвичайно захопливо висвітлює Ніл Фергюсон, один із найвпливовіших людей світу за версією журналу Time.

УДК 327:008

Перекладено за виданням: Niall Ferguson. *Civilization: The West and the Rest* (London, Penguin Books, 2012, ISBN 978-1-846-14273-4).

Літературна редакторка Катерина Кисельова. Науковий редактор Олексій Гарань. Коректорка Олена Рачинська. Верстальник Денис Піорко. Технічний керівник Микола Климчук. Художня редакторка Катерина Аврамчук. Дизайнер обкладинки стронговський. Випускові редакторки Галина Харук, Світлана Андрющенко.

Дякуємо за допомогу в підготовці видання Сергієві Громенку.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат» у ТОВ «Конві Прінт», вул. Антона Цедіка, 12, м. Київ, 03680. Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018. Замовлення № 601901. Підписано до друку 05.03.2021. Тираж 1000 прим. Термін придатності необмежений. ТОВ «НФ», пров. Али Горської, 5, м. Київ, Україна, 04032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/24128 від 19.10.2020.

Науково-популярне видання

Усі права застережено. All rights reserved

© 2011, Niall Ferguson

© Циба В., пер. з англ., 2017

© стронговський, обкл., 2017

© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2017

ISBN 978-617-7279-78-4 (паперове видання)

ISBN 978-617-7388-15-8 (електронне видання)

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Список ілюстрацій</i>	9
<i>Список карт</i>	12
<i>Список діаграм і графіків</i>	13
 Передмова до британського видання	14
Вступ. Запитання принца Расселаса	33
1 КОНКУРЕНЦІЯ	54
Дві річки	54
Євнух і єдиноріг	62
Гонитва за прянощами	70
Абияке царство	82
2 НАУКА	89
Облога	89
Мікрографія	100
Осман і Фріц	113
Подорож у Танзимат	130
Зі Стамбула до Єрусалима	136
3 ВЛАСНІСТЬ	143
Нові світи	143
Країна вільних	151
Американські революції	166
Доля креолів Галла	183

4 Медицина	196
Пророцтво Берка	197
Колісниця війни	214
Лікарі без кордонів	228
Черепи Акулячого острова	236
Чорний сором	248
5 Споживання	261
Народження суспільства споживання	261
Поворот на Захід	289
Регтайм до багатства	299
Джинсовий джин	317
Піжами й хустки	331
6 Праця	336
Етика праці та етика слова	336
Лови кайф!	346
Китайський Єрусалим	361
Землі безвір'я	374
Кінець світу?	378
Висновки. Суперники	382
<i>Бібліографія</i>	419
<i>Показчик</i>	444
<i>Примітки</i>	469

Присвячую Аяан

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті **nashformat.ua**](#)

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Сцена Столітньої війни (*Corbis*)
2. «Чотири стани суспільства: Бідність», Жан Бурдішон, бл. 1500 (*Бріджменська бібліотека мистецтв*)
3. «Тріумф смерті», Пітер Брейгель-старший, бл. 1562 (*Музей Гетті*)
4. Імператор Чжу Ді (*Національний палац-музей, Тайвань*)
5. Водяний годинник Су Суна (*Едріан Пеннінк*)
6. Гра в китайський гольф (*Палац-музей, Заборонене місто*)
7. Цилінь (*Храм Цзинхай*)
8. Китайський іспит на державну службу, з історії китайських імператорів XVII століття (*Бріджменська бібліотека мистецтв*)
9. Могила Васко да Гама, монастир св. Ієроніма, Лісабон (*Д'юальд Окема*)
10. Посольство графа Макартні до імператора Цянлуна, карикатура Джеймса Гілрея (*Музей Гетті*)
11. Військо Яна Собеського знімає облогу Відня (*Музей Відня*)
12. Султан Осман III (*Бріджменська бібліотека мистецтв*)
13. Приїзд до Берліна Ахмеда Ресмі Ефенді, 1763 (*Д'юальд Окема*)

14. «Анти-Макіавеллі» Фрідріха Великого з примітками Вольтера (*Д'юальд Окема*)
15. Сторінки німецького видання «Нових принципів артилерійської справи» Бенджаміна Робінса (*Д'юальд Окема*)
16. Мачу-Пікчу, Перу (*Д'юальд Окема*)
17. Бон'ярд-Біч, Південна Кароліна (*Д'юальд Окема*)
18. Документ з печаткою Міллісент Хау (*Національний архів у К'ю*)
19. Дарчий лист Абрахама Сміта на володіння землею (*Національний архів у К'ю*)
20. Карта Чарльстона (*Історичне товариство Південної Кароліни*)
21. Херонімо де Альяга (*Д'юальд Окема*)
22. Симон Болівар на графіті у сучасному Каракасі (*Д'юальд Окема*)
23. Скалічений раб (*Національна портретна галерея, Вашингтон; © Photo SCALA, Florence*)
24. Сент-Луїс, Сенегал (*Д'юальд Окема*)
25. Блез Джане (*Музей Гетті*)
26. Луї Федерб (*Corbis*)
27. Сенегальські стрільці (*Інститут Пастера*)
28. Французькі лікарі в тропіках (*Інститут Пастера*)
29. Три світлини бастерських жінок (*Едріан Пеннінк*)
30. Сенегальський стрілець на Західному фронті (*Міністерство оборони Франції; © ECPAD*)
31. Людеріц, Намібія (*Magic Touch Films; © Манфред Андерсон*)
32. Юна вершниця, Урга [Улан-Батор], Монголія, 1913 (*Музей Кана*)
33. Хірохіто й Едвард (*Музей Гетті*)
34. «Огляд Його Імператорською Величністю спільних воєнних маневрів армії та

- військово-морських сил», Йошо Шиканобу, 1890
(*Музей витончених мистецтв, Бостон*)
35. «Вишивальниці», Адаці Гінко, 1887 (*Музей витончених мистецтв, Бостон*)
 36. Плакат кінострічки «Велетень» (*Alamy*)
 37. Найбільший магазин «Левіс» у Лондоні, Ріджент-стріт, 174–176 (*Levi Strauss & Co*)
 38. Альбом «Музичний клуб щасливих сердець Егона Бонді» гурту «Пластичні люди Всесвіту» (*Ярослав Рідель*)
 39. Хустки на манекенах у Стамбулі (*Д'юальд Окема*)
 40. Макс Вебер в Америці (*Музей Гетті*)
 41. Всесвітня виставка у Сент-Луїсі, 1904
(*Історичний музей штату Міссурі, Сент-Луїс*)
 42. Студенти Внутрішньокитайської місії, бл. 1900
(*Спеціальні колекції, Бібліотека Єльської школи богослов'я*)
 43. Карта Південно-Східного Китаю для американських місіонерів (*Британська бібліотека*)
 44. Сцена смерті й руйнування під час Тайпінського повстання (*Музей Гетті*)
 45. Нанкінська міжнародна біблійна видавнича компанія (*Reuters/ Шон Янг*)
 46. Промисловий Китай (*Д'юальд Окема*)
 47. Барак Обама і Вень Цзябао, листопад 2009 (*Corbis*)

СПИСОК КАРТ

1. Сюма подорож Чжен Хе (1430–1433) і перша подорож да Ґами (1497–1499)	68
2. Розпад Османської імперії після 1683 року	98
3. Пруська експансія після 1668 року	99
4. Експансія Сполучених Штатів після 1783 року	170
5. Розпад Великої Колумбії	180
6. Французька й Німецька імперії в Африці, 1914	199
7. Протестантські місії у Китаї, 1902	366

СПИСОК ДІАГРАМ І ГРАФІКІВ

1. Володіння майбутніх західних імперій (1500)	38
2. Метрополії та володіння західних імперій (1913)	39
3. Коефіцієнт ВВП на душу населення у Великій Британії та Китаї (1000–2008)	84
4. Продуктивність праці військових у французькій армії: показники вдалої стрільби піхотинців (1600–1750)	127
5. Расова структура Нового Світу (1570–1935)	189
6. Середня тривалість життя: Англія, Сполучені Штати, Індія і Китай (1725–1990)	203
7. Терміни і темпи зміни здоров'я у Французькій імперії	255
8. Етика праці: відпрацьовані години на рік на Заході та на Сході (1950–2009)	348
9. Релігійна віра та дотримання ритуалів (поч. 1980-х – сер. 2000-х)	349
10. Патенти, видані країною одержувача (1995–2008)	397
11. ВВП Великого Китаю у процентному відношенні до ВВП США (1950–2009)	410
12. Середні оцінки з математики учнів 8-го класу (14 років) (2007)	411
13. Оцінка частки Європи, Америки, Китаю та Індії у світовому ВВП (1500–2008: окремі роки)	415

ПЕРЕДМОВА ДО БРИТАНСЬКОГО ВИДАННЯ

Точно не пригадаю, де й коли мені спало на думку написати цю книжку. У 2005-му, під час моєї першої прогулянки шанхайською набережною Вайтань? Чи в затишному смогом і запиленому Чунціні, де місцевий партійний функціонер, вказуючи на безмежну гору щебеню, розповідав мені про плани звести в місті фінансовий центр для Південно-Західного Китаю? Це було в 2008 році, і розмова з ним справила на мене сильніше враження, ніж вимуштрувана метушня на церемонії відкриття пекінської Олімпіади. Чи, може, це сталося в Карнегі-холі 2009-го, коли мене зачарувала музика Енджел Лем, надзвичайно обдарованої китайської композиторки, яка в своїх творах майстерно поєднує класичну західну музику зі східними мотивами? Гадаю, саме в тій залі я по-справжньому збагнув значення перших десяти років ХХІ століття. А полягає воно в тому, що ми є свідками завершення півтисячолітнього панування Заходу.

Я все частіше переконуюся, що головне питання, розглянуте в цій книжці, є для сучасних істориків найцікавішим: чому, починаючи приблизно з 1500 року, кілька невеликих держав Західної Європи запанували над Рештою світу — над найзаселенішими і набагато складнішими суспільствами Східної Євразії? Але, крім того, я ставлю й додаткове питання: якщо ми добре пояснимо причини минулого панування Заходу, чи вдасться нам спрогнозувати його майбутнє панування? Невже Захід вичерпав свої сили і тепер почалася ера Сходу? Сформулюю по-іншому: чи є ми свідками згасання епохи, під час якої більшість людства була так чи інакше підвладна *цивілізації*, яка виникла у Західній Європі в періоди Відродження та Реформації,

виготовлена науковою революцією та Просвітництвом, поширена до Америки та інших куточків планети і яка досягла апогею в епоху революцій, промисловості та імперій?

Те, що я ставлю ці запитання, багато що каже про саме ХХІ століття. Я народився і виріс у Глазго (Шотландія), здобув освіту в місцевій приватній школі «Академія» та Оксфордському університеті, і до тридцяти років вважав, що стану науковцем в Оксфорді або Кембриджі. Уперше я задумався про переїзд до Сполучених Штатів після того, як мій знаменитий благодійник із Бізнес-школи Стерна при Нью-Йоркському університеті, ветеран Волл-стріт Генрі Кауфман спитав мене, чому дослідник історії грошей і влади не їде туди, де вони скупчені. А де ще могли вони бути, як не на Мангеттені? На початку нового тисячоліття Нью-Йоркська фондова біржа стала епіцентром світової економіки, створеної американцями і керованої здебільшого ними ж. Прийнято вважати, що крах доткомів* був дефляційним, а злочасна рецесія довела, що Демократична партія програла вибори ще до того, як більшість перестала вірити її обіцянці сплатити державний борг. Та вже через вісім місяців після початку президентства Джорджа Буш-молодший став свідком події, яка ясно підкреслила значення Мангеттену у світі, де панує Захід. Знищення її вересня терористами «Аль-Каїди» Всесвітнього торгового центру стало для Нью-Йорка символом жахливого визнання. Він став головною ціллю усіх незгодних із пануванням Заходу.

Подальші події виявилися запамороченням від власної пихи. В Афганістані перемогли «Талібан». «Вісь зла» дозріла до «зміни режиму». Саддама Хусейна повалили в Іраку. Напередодні нових виборів рейтинги «токсичного тєхасця»** зростають. Завдяки

* Усталена назва фінансового ажіотажу (1997–2000) навколо акцій бізнес-компаній, які переорієнтувалися на продаж своїх товарів і послуг через інтернет, тим самим різко збільшивши прибутки. — Прим. пер.

** Очевидний натяк на Джорджа Буша-молодшого, який упродовж 1995–2000 років був губернатором Техасу, а ще раніше входив до Ради директорів тєхаської нафтової корпорації HKN Inc. — Прим. пер.

зниженню податків американська економіка поступово оговтується. «Стара Європа», не кажучи вже про ліберальну Америку, скаженіє від безсилля. Вражений усім цим, я взявся за дослідження колишніх імперій. Особливо мене цікавило, як досвід Британської імперії може посприяти імперії Американській. У підсумку з'явилася книжка «Імперія. Як Британія створила сучасний світ» (2003). Міркуючи про злет, панування та ймовірний занепад Американської імперії, я збагнув, що американській державі бракувало трьох фатальних складників: людських ресурсів (брак вояків в Афганістані та Іраку), уваги (брак підтримки громадськістю довгострокової окупації завоюваних країн) та, насамперед, фінансів (зменшення заощаджень порівняно з інвестиціями та зменшення податкових надходжень порівняно з державними видатками).

У книжці «Колос. Злет і падіння Американської імперії» (2004) я попереджав, що Сполучені Штати непомітно стали покладатися на капітал зі Східної Азії для фінансування своїх незбалансованих поточних і загальнобюджетних витрат. Отже, занепад і крах непроголошеної Американської імперії спричинили не терористичні атаки і не режими країн-ізгоїв, які їх профінансували, а фінансова криза в самій Америці. Коли наприкінці 2006-го ми з Моріцем Шуларіком, професором економіки з Університету Бона, вигадали слово «кимерика» (каламбур, що обіграє слово «химера») для позначення нестабільних взаємин між ощадливим Китаєм і марнотратною Америкою, ми з'ясували одну з ключових причин прийдешньої світової фінансової кризи — бездоступності для американського споживача дешевих китайських праці й капіталу фінансова бульбашка 2002–2007 років не стала би настільки катастрофічною.

Під час президентства Джорджа Буша-молодшого ілюзію американської «наддержави» було зруйновано двічі. Спочатку Немезіда* пройшлася вулицями іракського міста Мадинат-ес-Садр і афганською провінцією Гільменд, де настав кінець

* Давньогрецька богиня відплати. — Прим. пер.

не лише американській військовій могутності, а — що важливіше — наївності неоконсерваторів, які вважали, що Великий Близький Схід можна демократизувати. Вдруге Немезіда обрушила свій гнів, коли поширення іпотечної кризи 2007-го переросло у збільшення ставок за кредитами у 2008-му і, зрештою, породило «велику рецесію» 2009-го. Після банкрутства банку «Леман бразерс» (Lehman Brothers) в небуття канули й фальшиві істини Вашингтонського консенсусу*, і «Велика помірність»** — аналоги «кінця історії» для центральних банків. На деякий час здалося, що знову настане Велика депресія. Що ж саме пішло шкереберть? Починаючи з середини 2006-го у своїх статтях і лекціях, а найповніше у книжці «Піднесення грошей» (листопад 2008 року) — тоді фінансова криза переживала свій апогей — я стверджував, що найголовніші компоненти міжнародної фінансової системи катастрофічно ослабила надмірна короткострокова заборгованість на банківських рахунках, хибна оцінка й завищена вартість облігацій та інших складних фінансових продуктів, у край недбала кредитно-грошова політика з боку Федеральної резервної системи, зумовлена політичною демагогією іпотечна бульбашка і, нарешті, необдуманий продаж фіктивних страхових полісів (деривативів), які давали видимий захист від форс-мажору і не захищали від ризиків, які можна виразити кількісно.

* Консолідовані рекомендації (1989) Світового банку та Міжнародного валютного фонду для країн з перехідним типом економіки. Рекомендації містили вимоги приватизації державної власності, вільний курс національних валют, скасування обмежень для іноземних інвестицій, відмову від протекціонізму у зовнішній торгівлі тощо; були втілені урядами пострадянських держав та країн Латинської Америки. Голова МВФ Домінік Стросс-Кан у 2011 році заявив про необхідність відмови від Вашингтонського консенсусу. — *Прим. пер.*

** Збільшення фінансової незалежності центральних банків від політики уряду, що давало змогу банкам гнучко вийти із фінансових труднощів, спровокованих державною політикою економічної стабілізації. Термін ввели 2002 року американські економісти Джеймс Сток і Марк Вотсон. — *Прим. пер.*

Припускають, що глобалізація фінансових інститутів, створених на Заході, збережеться і в епоху економічної нестабільності. Потрібно знати історію, щоб передбачити, що всім відома криза ліквідності здатна вщент зруйнувати хитку конструкцію збалансованих фінансів.

Небезпека повторення Великої депресії відступила після літа 2009-го, але ніколи не зникала назавсім. А втім, світ уже змінився. Можна було очікувати, що зумовлене фінансовою кризою приголомшливе уповільнення світової торгівлі після раптового скорочення кредитів на імпорт та експорт спустошить азійські економіки, адже подейкували, що вони залежать від експорту на Захід. Однак значні кредитні емісії та надзвичайно ефективні програми китайського уряду зі стимулювання попиту призвели до того, що Китай пережив лише уповільнене зростання. Небагато експертів змогли передбачити таку дивовижну майстерність. Незважаючи на очевидні труднощі управління економікою країни з населенням 1,3 мільярда, що нагадує велетенський Сингапур, зберігається висока ймовірність (навіть вища, ніж коли я писав цю книжку у грудні 2010-го) того, що Китай просунеться вперед завдяки промисловій революції і що протягом десяти років він випередить Сполучені Штати за обсягом ВВП так само, як Японія в 1963-му випередила Велику Британію.

Протягом півтисячоліття Захід відверто тішила реальна й тривала перевага над Рештою світу. Розрив у прибутках між Заходом й Китаєм став помітним щонайменше у XVII столітті, а наприкінці 70-х, якщо не пізніше, лише поглибився. Але відтоді він з небаченою швидкістю скоротився. Фінансова криза загострила ще одне історичне питання, яке мене цікавить: чи назавжди Захід втратив свою перевагу? Тільки з'ясувавши, в чому вона полягала, можна наблизитися до відповіді.

Відповідь залежить від історичної методології її пошуку. (Нетерплячі читачі можуть пропустити цю передмову і перейти

одразу до вступу.) Я написав цю книжку, бо в мене склалося враження, що сучасні люди приділяють недостатньо уваги своїм предкам. Спостерігаючи за дорослішанням трьох моїх дітей, я все частіше переймався, що вони знають історію гірше, ніж я в їхньому віці, не тому, що їм не пощастило з учителями, а тому, що їм не пощастило з підручниками, а ще більше — з іспитами. Спостерігаючи за поширенням фінансової кризи, я зрозумів, що вони такі не одні, бо здавалося, ніби купка західних банкірів і співробітників казначейств володіла повною, а не фрагментарною інформацією про Депресію 1930-х років. Протягом останніх майже тридцяти років західним школярам і студентам втовмачували ідею ліберальної освіти, в якій не залишилося місця для історії. Їх навчали окремих «модулів», а не наративів, і майже не навчали хронології. Їх вишколювали на основі шаблонного аналізу уривків документів, не даючи ключових навичок швидкого і глибинного занурення в текст. Їм рекомендували співпереживати римським центуріонам і жертвам голокосту, а не писати роздуми про те, як і чому виникли ці проблеми. У «Хлопчаках з історичного класу» драматург Алан Беннет формулює «трилему» про те, чим має бути навчання історії: боротьбою аргументів, долученням до Істини й Краси минулого чи послідовністю, в якій «одна клята подія йде слідом за іншою»? Беннет, вочевидь, не знає, що сьогоднішнім шестикласникам не пропонують жодного з перелічених варіантів — у кращому разі, їм дають купку розпорошених «клятих подій».

Колишній ректор університету, в якому я викладав, якось зізнався, що коли він сам був студентом Массачусетського технологічного інституту, мати благала його обрати хоча б один навчальний курс з історії. Він був перспективним економістом, тож самовпевнено відповів, що його більше цікавить майбутнє, а не минуле. Тепер він знає, що це хибний пріоритет. Існує не майбутнє саме по собі, а безліч можливих майбутніх. Існує чимало інтерпретацій історії, звісно, не остаточних, проте минуле — одне. І хоча воно минуло, дві причини змушують

нас зрозуміти, що з нами відбувається зараз і що на нас чекає в майбутньому. По-перше, населення сучасного світу становить близько 7 % людства, яке коли-небудь жило на Землі. Предки переважають своїх нащадків чисельністю — 14:1, а ми, на власний страх і ризик, не враховуємо досвіду більшої частини людства. По-друге, минуле — це наше єдине надійне джерело знань про плинне сьогодення і безліч майбутніх попереду, лише одному з яких належить відбутися. Історія — це не вивчення минулого, це вивчення самого часу.

Спершу визнаймо власну обмеженість. Історики — це не науковці. Вони не здатні (і навіть не повинні намагатися) встановити універсальні закони соціальної чи політичної «фізики» з надійними способами прогнозування. Чому? Бо не існує можливості повторення одного багатотисячолітнього експерименту, який створює минуле. Обсяг вибірки людської історії теж один. Крім того, «частинки» цього величезного експерименту наділені свідомістю, яку різні пізнавальні схильності спотворюють. Це означає, що поведінку людей прогнозувати важче, ніж поведінку нерозумних, бездумних частинок, що рухаються по колу. Серед численних дивацтв людської долі — вміння людей майже інстинктивно вчитися на основі минулого досвіду. Тож їхня поведінка полягає у пристосуванні і з часом змінюється. Ми не блукаємо манівцями, а йдемо стежками, і те, з чим ми зіткнулися раніше, визначає наш вибір напрямку руху — так ми зазвичай і чинимо.

То що ж робити історикам? Насамперед, наслідуючи соціологів і покладаючись на кількісні дані, історики можуть розробити «закони охоплення» — як описав Карл Гемпель, це загальні твердження про минуле, що пояснюють більшість випадків (наприклад, коли до влади приходить не демократичний лідер, а диктатор, зростає ймовірність того, що він приведе країну до війни). Або ж (хоча й ці два підходи не суперечать один одному) історики можуть спілкуватися із предками, реконструюючи їхній досвід так, як це описав видатний оксфордський філософ

Робін Джордж Колінгвуд у своїй «Автобіографії» (1939). Ці дві моделі історичного дослідження дають нам змогу перетворити вцілілі уламки минулого на історію, знання та інтерпретацію, що ретроспективно впорядковує й перевіряє людські прогнози. Будь-яке серйозне прогностичне твердження явно чи неявно ґрунтується на одному чи одразу на обох цих історичних процедурах. А якщо ні, тоді історія — ніщо інше, як гороскоп з ранкової газети.

Намір Колінгвуда, породжений розчаруванням у природознавстві та психології на тлі кривавих подій Першої світової, полягав у тому, щоб наблизити історію до сьогодення, позбувшись «історії-колажу», в якій автори «по-різному і з різними стилістичними декораціями лише повторюють уже сказане іншими». Та й думка самого Колінгвуда заслуговує на друге життя:

1. «Минуле, яке вивчає історик, не померло, а якимось чином живе в сьогоденні» як вцілілі сліди (документи й артефакти).
2. «Уся історія є історією мислення» в тому розумінні, що окремий історичний факт не має сенсу, якщо з нього неможливо зробити висновків.
3. Процес висновування вимагає творчого стрибка у часі: «Історичне пізнання є відтворенням в умі історика думки, історію якої він вивчає».
4. Проте справжній сенс історії походить із зіставлення минулого й сьогодення: «Історичне пізнання є відтворенням минулої думки, вміщеної у контекст теперішніх думок, які, протиставляючись їй, стають чіткішими».
5. Отже, історик «може так стосуватися неісторика, як досвідчений лісник стосується подорожнього невігласа. «Тут нічого немає, крім дерев і трави», — міркує подорожній, і прямує далі. «Стривай, поглянь, — каже лісник, — у траві зачаївся тигр». Інакше кажучи, Колінгвуд стверджує, що історія пропонує щось «абсолютно інше, ніж [наукові] правила — вона пропонує прозріння».

6. Справжня функція історичного прозріння — «повідомити [людей] про сьогодення, адже минуле і його видимі об'єкти, вміщені в сьогодення, і [утворюють] ту його частину, яку одразу не вгледити».
7. Що стосується нашого вибору теми історичного дослідження, то Колінгвуд чітко дає зрозуміти, що немає нічого поганого в осудженій його кембриджським сучасником Гербертом Баттерфілдом «зосередженості на сьогоденні»: «Справжні історичні проблеми виникають з практичних проблем. Ми вивчаємо історію, щоб краще розібратися в ситуації, в якій маємо діяти. Відповідно, площина, в якій зрештою виникають ці проблеми, є площиною “реального” життя — те, на що вони вказують для того, щоб їх розв'язали, і є історія».

Колінгвуд, знавець археології та філософії, запеклий противник політики умиротворення Гітлера та один із перших ненависників «Дейлі мейл» (Daily mail)*, довгий час був моїм наставником, але його ідеї ніколи не були для мене такими актуальними, як під час написання цієї книжки. Адже проблема падіння цивілізацій занадто важлива, щоб кинути її на розсуд популяризаторів історії-колажу. Це справді практична проблема нашого часу, і свою книжку я задумав як поради лісника з її розв'язання. Адже у траві причаївся не один тигр.

Ретельно реконструюючи думки минулого, я завжди намагався не забувати просту істину, якою необізнані з історією люди схильні нехтувати. Більшість наших предків або померли молодими, або мали померти молодими, а ті, хто дожив до старості, втратив своїх любих молодими. Розгляньмо випадок мого

* Він називав її «першою англійською газетою, для якої слово “новини” втратило своє первинне значення повідомлення фактів, із якими має бути обізнаний читач... і набуло нового значення повідомлення фактів, які можуть розважати його під час читання».

улюбленого поета, майстра яacobітського стилю Джона Донна, який прожив 59 років, тобто був на 13 років старшим за автора цих рядків. Юрист, член парламенту, а після зречення католицизму — англіканський священник, Донн одружився з кохання і, як наслідок, утратив посаду секретаря дядька своєї нареченої*, сера Томаса Еґертона, лорда-хранителя Малої печатки. Проживши з ним шістнадцять років у злиднях, Анна Донн народила чоловікові дванадцятьох дітей, троє — Френсіс, Ніколас та Мері — померли, не доживши й до десяти років. Сама Анна померла, народжуючи мертву дванадцятку дитину. Після смерті своєї любшої доньки Люсі й після того, як він сам ледь не загинув, Донн написав свої «Молитви на несподівані події» (1624), в яких ми знаходимо величні заклики до співчуття померлим: *«Смерть кожної людини мене ослаблює, адже я — частина Людства. А тому ніколи не знаєш, по кому подзвін; він дзвенить по тобі»*. Три роки по тому смерть близького друга надихнула поета на написання «Вечірньої в День святої Люсії, найкоротший із днів»:

Закохані, на мене позирніть
В новому світі — у прийдешній весні;
Я мрець, і смерть алхімію нову
Різбить в мені.
І на свій лад
Вона з нічого творить все —
З нудних поневірянь, пісної пустоти...
Мене роз'ятрено, щоби за мить по тому
Пустеля, морок, смерть мене зіпили знову.

Ці рядки варто прочитати кожному, хто хоче краще збагнути стан людини тоді, коли життя не вартувало й половини його теперішньої вартості.

* Після того, як його на короткий час арештували за образу її батька, вона уїдливо мовила: «Джон Донн — Анна Донн — Згуба (англ. Un-done)». Не дивно, що він її кохав.

Що сильніше володарювала смерть, яка вкорочувала віку людям у самому розквіті сил, то більше життя здавалося хитким і сповненим горя. А крім того, це означало, що більшість тих, хто створив минулі цивілізації, зробив це замолоду. Великий голландський і єврейський філософ Барух (Бенедикт) Спіноза припускав існування лише одного матеріального світу, в якому діють причинно-наслідкові зв'язки, і що «Бог» — це ніщо інше як природний порядок світу, про який ми слабо здогадуємося. Спіноза помер 1677-го в 44 роки, імовірно, внаслідок вдихання пилу під час полірування оптичних лінз, чим він заробляв собі на життя. Блез Паскаль, засновник теорії ймовірності та гідродинаміки, автор «Думок», найвидатніший апологет християнської віри, прожив лише 39 років. Він помер би ще раніше, якби аварія на дорозі, що пробудила в ньому духовні поривання, закінчилася фатально. Хтозна, якими були б твори цих геніїв, якби тривалість їхнього життя була такою самою, як у видатних гуманістів — Еразма (69 років) або Монтеня (59 років)? Моцарт, автор уславленої опери «Дон Жуан», помер у тридцять п'ять. Композитор Франц Шуберт, автор величнього Струнного квінтету до мажор (D. 956), імовірно, помер від сифілісу, коли йому було тридцять один. Творчість обох була досить плідною, але хтозна, скільки ще вони могли би написати, якби дожили до 63-річного віку флегматичного Йоганнеса Брамса або навіть до 72 років занудного Антона Брукнера? Шотландському поетові Роберту Бернзу, який написав найкращу оду рівності — «Чесна бідність» (A Man's a Man for A' That), було всього-на-всього тридцять сім, коли 1796 року він помер. Яка несправедливість, що поета, який найбільше зневажав станове походження («Звання — лиш карб, людина — скарб, / Цінніший від усього»*), надовго пережив той, який цим так пишався — лорд Альфред Теннісон (його поховали з почестями у вісімдесят три роки). Місце в антології «Золота

* Пер. М. Лукаша. — *Прим. пер.*

скарбниця» Палгрейва більше пасувало би Бернзу, а не Теннісону. І як змінилися б сьогодні мистецькі галереї, якби старанний Ян Вермер дожив до дев'яноста одного року, а неймовірно продуктивний Пабло Пікассо помер у тридцять дев'ять років, а не навпаки?

Політика — це теж мистецтво, а ще така ж частина нашої цивілізації, як і філософія, опера, поезія чи живопис. Проте найбільший майстер американської політики Авраам Лінкольн пробув у Білому домі лише один термін і став жертвою найманого убивці всього через шість тижнів після своєї другої інавгураційної промови. Йому було п'ятдесят шість. Як би змінилася епоха Реконструкції Півдня, якби цей титан, який, народившись у дерев'яній хатині, сам досягнув успіху і написав славнозвісну Гетисберзьку промову — де він визначив Сполучені Штати як «націю, задуману для свободи, вірну ідеї рівності всіх людей від народження», в якій «уряд є народним, створеним народом і для народу» — прожив стільки ж, як любитель поло і хворий на поліомієліт Франклін Делано Рузвельт, якому медицина продовжила віку настільки, що він аж чотири рази обіймав президентський пост до своєї смерті у шістдесят три роки?

Оскільки наше життя так сильно відрізняється від життя наших предків, не лише своєю вражаючою тривалістю, а й рівнем комфорту, нам доведеться добряче напружити уяву, щоб зрозуміти людей минулого. У своїй «Теорії моральних почуттів», написаній за півтора століття до спогадів Колінгвуда, великий економіст і соціальний мислитель Адам Сміт з'ясував, чому в цивілізованому суспільстві не відбувається війна всіх проти всіх — бо воно ґрунтується на співчутті:

Оскільки ми не здатні безпосередньо переживати те, що й інші люди, скласти уявлення про спосіб, завдяки якому їхні почуття зазнають впливу, можна не інакше, як поставивши себе на місце іншого. Якщо подібного до нас чоловіка підвісять на дибі, нашим почуттям ніколи не вдасться повідомити нам, як він страждає, якщо ми будемо до нього байдужі. Вони ніколи не допоможуть

нам побачити себе в іншій людині, тому лише уява дає змогу зрозуміти відчуття стражденного. Але й уява сприяє цьому хіба лише через те, що вона супроводжує наше прагнення на мить пережити його відчуття. Уява копіює враження лише наших відчуттів. Завдяки їй ми ставимо себе на місце іншого.

Саме це Колінгвуд радив робити історикам, а я раджу читачеві, якщо він зустріне на сторінках цієї книжки воскреслі думки предків. Ключова мета моєї книжки — показати, що допомогло Західній цивілізації неймовірно розширити свої багатства, вплив та владу. Але це неможливо збагнути, не поставивши себе на місце наших предків. Ще важче буде, коли ми спробуємо відтворити думки мешканців інших цивілізацій, які Захід завоював чи принаймні підпорядкував собі. Усе-таки вони є важливими акторами на драматичній сцені історії. Тож це не історія Заходу, а історія всього світу, в якій слід пояснити феномен панування Заходу.

В енциклопедичній статті, написаній 1959 року, французький історик Фернан Бродель визначив цивілізацію як

передусім, простір, «культурне поле»... локус. Завдяки локусу... можна зобразити велике розмаїття «благ», культурних характеристик, що варіюються від форми будинків, матеріалу, з якого їх зробили, їхнього даху, до таких навичок, як оперення стріл, до діалекту чи групи діалектів, способу приготування їжі, певної технології, структури переконань, способу злягання, навіть до компасу, паперу, друкарського верстату. Це постійне групування, послідовність, із якою конкретні характеристики повторюються, а їхнє поширення на певній території [поєднане зі]... своєрідною часовою постійністю...

Однак Броделю краще вдавалося окреслити структури, ніж пояснити зміни. Зараз часто кажуть, що історики розказують оповідки, тож ця книжка пропонує одну велику оповідь — метанаратив про те, чому одна цивілізація перевершила обмеження, які стримували решту цивілізацій, — а в ній велику кількість маленьких

оповідей або мікроісторій. Водночас відродження мистецтва оповіді — це лише частина того, що нам потрібно. Крім оповідей, важливо ставити запитання. «Чому Захід зумів встановити панування над Рештою світу?» — ось запитання, що вимагає чогось більшого за просту відповідь-оповідку. Відповідь має бути аналітичною, підкріпленою фактами, такою, яку можна перевірити за допомогою запитань, що не стосуються фактів: якби не було вирішальних нововведень, які я описую у своїй книзі, чи знайшлася б причина (яку я проґавив або недооцінив), унаслідок якої Захід правив би Рештою світу? Чи змістився б розвиток світу в інший бік, де домінував би Китай чи якась інша цивілізація? Годі обдурювати самих себе, думаючи, що наші історичні оповіді зі звичною для них побудовою є чимось більшим за форми пристосування. Як ми далі з'ясуємо, для сучасників домінування Заходу не здавалося найімовірнішим майбутнім, яке вони могли уявити. У свідомості історичного діяча частіше маячив сценарій катастрофічної поразки, а не щасливого кінця, гідного сучасного читача. Реальність історії як живого досвіду полягає в тому, що вона нагадує радше шахи, а не роман, футбол, а не п'єсу.

Та не все так гладко. Жоден вдумливий автор не наважиться стверджувати, що правління Західної цивілізації було нічим не запламоване. Є ті, хто наполягатиме, що нічого хорошого вона не привнесла. Така позиція — абсурдна. Як і решта великих цивілізацій, Західна цивілізація була дволиким Янусом, здатним і на шляхетність, і на підлість. Можливо, краще порівняти Захід із двома ворожими братами з «Особистих спогадів і зізнань виправданого грішника» (1824) Джеймса Гогґа або з «Володаря Баллантре» (1889) Роберта Льюїса Стівенсона. Конкуренція й монополія; наука й марновірство; свобода й рабство; лікування й убивство; важка праця й ледарство — хай там як, Захід був родоначальником і доброго, і лихого. Так само, як у романі Гогґа чи Стівенсона, кращий із двох братів кінець-кінцем виходить переможцем. Окрім того, нам варто уникати спокуси романтизувати історичних невдах. Інші цивілізації,

винищені Заходом або мирно видозмінені ним завдяки пози-
кам і стягненню податків, страждали на внутрішні недоліки,
найочевиднішим з яких була неспроможність надати своїм жи-
телям умови, які поліпшили б якість їхнього життя. Ще одна
трудність полягає в тому, що ми не завжди можемо відтворити
минулі думки цих незахідних народів, бо лише деякі жили в ци-
вілізаціях з писемною культурою. Зрештою, історія — це пере-
важно вивчення цивілізацій, адже без писемних джерел історик
залишається сам на сам зі стрілами та уламками горщиків, із
яких можна добути обмаль інформації.

Французький історик і можновладець Франсуа Гізо казав, що
історія цивілізації є «найбільшою з історій... і містить у собі ре-
шту історій». Вона мусить подолати зведені вченими численні
межі між окремими науками, щоб працювати на рубезі еконо-
мічної, соціальної, культурної, інтелектуальної, політичної, во-
єнної та міжнародної історій. Вона мусить охопити багато часу
й простору, тому що цивілізації не є малими чи ефемерними. Од-
нак такі книжки, як моя, не можуть претендувати на енциклопе-
дичність. Тим, хто поскаржиться на прогалини, я відповім сло-
вами геніального джазового піаніста Телоніуса Монка: «Ніколи
не грайте всю мелодію одразу; хай дещо відбуватиметься саме
по собі... Те, що ви не зіграєте, може стати важливішим за те, що
ви зіграли». Я згоден — багато нот і акордів буде далі пропущено.
Але я зробив це навмисно. Чи проявляються при цьому відборі
суб'єктивні схильності автора — шотландця середнього віку, ти-
пового користувача переваг панування Заходу? Можливо. Та я
плекаю надію на те, що цей відбір не осоромлять сучасні палкі
й красномовні поборники західних цінностей, які відрізняються
від мене своїм етнічним походженням — від Амартія Сіна до Лю
Сяобо, від Ернандо де Сото до тієї, кому я присвятив цю книжку*.

* Мається на увазі дружина автора, відома нідерландська письменниця, фемі-
ністка та критикиня радикального ісламу Аяан Гірсі Алі. — Прим. пер.

Книжка, яка за задумом мала охопити 600 років світової історії, обов'язково є колективним продуктом, тож я мушу подякувати багатьом людям. Я висловлюю вдячність керівництву таких архівів, бібліотек та інституцій: архіву Міжнародного союзу графіки при музеї Альбера Кана, Бріджменській бібліотеці мистецтв, Британській бібліотеці, Чарлзтонському бібліотечному товариству, Національній бібліотеці Китаю (Чжунго Гоцзя Тушугуань) у Пекіні, корпорації «Корбіс» (Corbis), Інституту Пастера в Дакарі, Німецькому історичному музею в Берліні, Таємному державному архіву Пруської культурної спадщини у Берліні-Далемі, музею Гетті, Гринвічській обсерваторії, Віденському воєнно-історичному музею, Ірландській національній бібліотеці, бібліотеці Конгресу США, Історичному музею штату Міссурі, музею «Дорога панянок», Музею золота в Лімі, Національному архіву в Лондоні, британському Національному музею воєнно-морського флоту, Османському архіву у Стамбулі, відділу фотографій британського Національного агентства новин, Музею археології та етнології Пібоді у Гарварді, Національному архіву Сенегалу в Дакарі, Історичному товариству Південної Кароліни, Школі східних та африканських досліджень, Сулейманській бібліотеці рукописів і, звичайно, неперевершеній Вайднерівській бібліотеці Гарварда. Було би неправильно окремо не подякувати неперевершеному Гуглу, який прискорює історичні дослідження, а також Вікіпедії та Квестії (онлайн-бібліотека), які теж спрощують працю історика.

Безцінну дослідницьку допомогу мені надали Сара Веллінгтон, Деніел Ландсберг-Родрігес, Менні Рінкон-Крус, Джейсон Роккет та Джек Сан.

Як завжди, цю книжку видавництва «Пенгвін букс» (Penguin Books) редагували з властивими їм майстерністю й жвавістю Саймон Віндер у Лондоні та Енн Годофф у Нью-Йорку. Незрівнянний Пітер Джеймс зробив значно більше, ніж просто коректуру англійського тексту. Я також завдячую Річардові Дагвіду, Розі Глейшер, Стефанові Макгрету, Джонові Макінсону та Пену Фоглеру, а також багатьом тим, кого важко назвати поіменно.

Як четверта з моїх останніх п'яти книжок, «Цивілізація» від самого початку була водночас і серією телепрограм, і книжкою. На 4-му каналі Ральф Лі, за сприяння Саймона Бертон, рятував мене від зарозумілого стилю. Ані програми, ані книжка не могли би з'явитися без надзвичайної команди, зібраної «Каймерика медіа» (Chimerica Media): короля режисерів-документалістів Д'юальда Океми, помічника продюсера 2-ї і 5-ї серій Джемса Еванса, нашої архівістки Елісон Макаллен, продюсерки 4-ї серії Сюзанни Прайс, режисера 2-ї і 5-ї серій Джеймса Рансі, директорки кіностудії Вів'єн Стіл та помічниці продюсерки 3-ї і 4-ї серій Шарлотти Вілкінс. На ранньому етапі проекту головну роль відіграла участь Джоанни Поттс. Кріс Оупеншоу, Макс Гаґ Вільямс, Грант Лосон та Гаррік Морі спритно знімали в Англії та Франції. Терпляче й великодушно поставилися до мене мої колеги з «Кимерика медіа» Мелані Фолл та Едріан Пеннінк, які забезпечили чудову рекламу для нашого управлінського триумвірату. Мій друг Кріс Вілсон укотре довів, що я подорожував не даремно.

Чимало людей, які допомагали нам знімати окремі серії, сприяли і перетворенню цього дослідження на книжку. Я висловлюю подяку Манфреду Андерсону, Хадідіату Ба, Ліліан Чен, Терезі Горській, Петру Янді, Вольфгангу Кньопферу, Деборі Маклахлен, Матіасу де Саморейра, Дейзі Ньютон-Данн, Хосе Коуту Ногейра, Левенту Остекіну та Ернстові Фоглю.

Хочу також подякувати тим, у кого ми брали інтерв'ю під час наших поїздок по світу, особливо Гонсало де Альяґа, Нігалу Бенгісу Караджа, пасторові Джону Лінделлу, Міку Росону, Раяну Сквібу, Іванові Тушці, Штефанові Волле, Ханьпін Чжану і — не в останню чергу — учням Наукової школи Роберта Клека в Дагенемі.

Мені неабияк пощастило, що мій літературний агент Ендрю Вайлі — найкращий у світі, а його колега Сью Ейтон — найкраща на британському телебаченні. Крім того, висловлюю свою подяку Скоттові Моєрсу, Джеймсові Пуллену та

всьому колективу Агентства Вайлі у лондонському та нью-йоркському офісах.

Чимало провідних істориків, а також багато моїх друзів, колишніх та теперішніх студентів ретельно прочитали перший рукопис цієї книжки або її частини: Роуї Абделаль, Аяан Гірсі Алі, Брайан Авербух, П'єрпаоло Барб'єрі, Джеремі Катто, Дж. Ч.Д. Кларк, Джемс Есдейл, Кемпбелл Фергюсон, Мартін Жак, Гарольд Джеймс, Майя Ясанофф, Джоанна Льюїс, Чарлз Мейер, Хассан Малік, Ноел Маурер, Ян Морріс, Чарлз Мюррей, Альдо Музаккіо, Глен О'Хара, Стівен Пінкер, Кен Рогофф, Емма Ротшильд, Алекс Вотсон, Арне Вестаад, Джон Вон і Джеремі Йеллен. Також дякую Філіпу Гоффману, Ендрю Робертсу та Роберту Вілкінсону. Усі помилки у книжці — лише моя провина.

Хотів би висловити подяку директорів та викладачам Коледжу Ісуса Оксфордського університету, їхнім колегам із Коледжу Оріел та співробітникам Бодліанської бібліотеки. Я багато чим завдячую Інституту Гувера (Стенфорд), його директорів Джону Рейсяну та його чудовим співробітникам. Я дописав цю книжку у Центрі IDEAS Лондонської школи економіки, де мене люб'язно приймали протягом 2010/2011 навчального року як професора-стипендіата програми Філіпа Романа. Проте найбільше я завдячую своїм колегам із Гарварду. Висловити особисту подяку кожному з викладачів Історичного факультету Гарвардського університету тут неможливо, тож я прошу їх прийняти від мене колективну вдячність — я не написав би цієї книжки без їхньої підтримки, заохочення та інтелектуального натхнення. Те саме стосується і моїх колег із Гарвардської школи бізнесу, зокрема, співробітників Відділу бізнесу й управління міжнародною економікою, а також викладачів і керівництва Центру європейських досліджень. Щиро дякую моїм друзям із Везерхедського центру міжнародних відносин, Бельферського центру науки та міжнародних відносин, семінару з економічної історії та коледжу Лоувелл Гауз. Понад усе я завдячую своїм студентам по обидва боки Чарльз-ріверу в Бостоні, особливо

відвідувачам мого загальноосвітнього курсу «Суспільства світу XIX століття». Ця книжка починалася у вашій присутності і значно покращилася після ваших доповідей та відгуків.

Нарешті, я висловлюю свою найглибшу вдячність своїй родині, особливо своїм батькам та позбавленим належної уваги дітям — Феліксу, Фреї та Лахлану, не кажучи вже про їхню матір Сьюзан та багатьох інших наших родичів. Багато в чому я писав цю книжку для вас, мої діти.

Однак присвячена вона тій, хто розуміє краще за інших, що я знаю, чим є насправді Західна цивілізація і що вона має запропонувати світу.

Лондон, грудень 2010 року

Вступ. Запитання принца Расселаса

Йому слід було говорити про *цивілізацію* [для четвертого видання його словника], а не лише про *вихованість* (*цивілізованість*). Попри глибоку повагу до нього я вважаю, що *цивілізація*, як похідне від *цивілізувати*, у цьому сенсі краще протиставлена *варварству*, ніж *вихованість*.

Джеймс Босвел

Яке визначення цивілізації не візьми... всі означатимуть: «Я — цивілізований, за тобою — культура, він — варвар».

Феліпе Фернандес-Арместо

Коли Кеннет Кларк характеризував цивілізацію у серії своїх однойменних телепрограм, він не лишив глядачам сумніву, що мав на увазі цивілізацію Заходу і, передусім, мистецтво й архітектуру Західної Європи від Середньовіччя й до XIX століття. Перший з тринадцяти фільмів, які він зробив на замовлення Бі-Бі-Сі, чомно уникав згадки про візантійську Равенну, кельтські Гебридські острови, Норвегію вікінгів і навіть про Аахен Карла Великого. Темні віки від падіння Риму до Відродження XII століття просто не вважалися цивілізацією в тому сенсі слова, як його розумів Кларк. Вона з'явилася лише зі спорудженням собору в Шартрі, освяченого, хоча й незавершеного в 1260 році, і засвідчила втому від мангеттенських небосягів свого часу.

Надзвичайно популярні телепрограми Кларка, які вперше показали в Британії, коли мені було лише п'ять років, для цілого покоління в англомовному світі визначили, чим є цивілізація.

Цивілізацією вважалися замки Луари, флорентійські палаци, Сікстинська капела, Версаль. Від стриманих інтер'єрів Голландської республіки до пристрасних фасадів доби бароко, Кларк на повну силу поставав істориком мистецтва. Перед нами виринали музика й література, а політика й навіть економіка з'являлися зрідка. Але сутністю Кларкової цивілізації було, звісно, Високе мистецтво. Його героями були Мікеланджело, да Вінчі, Дюрер, Констебл, Тернер, Делакруа¹.

Відамо Кларкові належне — його програми мали підзаголовок «Особистий погляд». Він усвідомлював упередження, проблематичне вже 1969 року, що «дохристиянська ера та Схід» були, в певному сенсі, нецивілізованими. А втім, через сорок років стало нестерпно миритися з Кларковим поглядом, особистим чи будь-яким іншим (не кажучи вже про його злегка дратівливу *зарозумілу* манеру викладу). У своїй книжці я дотримуюся ширшого порівняльного підходу і прагну бути відвертим, а не зарозумілим. Моє уявлення про цивілізацію охоплює і каналізаційні труби, і арки, адже без очисних споруд міста стають смертельними пастками, що перетворюють річки й колодязі на джерело холери. Без зайвих обґрунтувань мене цікавить як вартість мистецького твору, так і його культурна цінність. На мою думку, цивілізація — це дещо більше за просто вміст декількох першокласних мистецьких галерей. Це надскладна людська організація. Картини, статуї та споруди можуть бути її найбільш вражаючими досягненнями, які неможливо пізнати без розуміння тих економічних, соціальних та політичних інституцій, що їх винаходять, фінансують, виробляють і зберігають для того, щоб ми милувалися ними.

«Цивілізація» — слово французького походження; його вперше вжив економіст Анн-Робер-Жак Тюрго 1752 року і вперше опублікував чотири роки по тому² Віктор Рікетті маркіз де Мірабо, батько великого революціонера Мірабо. Семюел Джонсон, як впливає з епіграфа до вступу цієї книжки, не сприйняв такий неологізм, надаючи перевагу поняттю «вихованість»

(«цивілізованість»). Якщо для Джонсона варварство мало свою протилежність, то нею було порядне (хоча інколи відверто примітивне) міське життя, яким він так втішався у Лондоні. Цивілізація, як підказує етимологія цього слова, стосується великих міст, і, значною мірою, великі міста³ є героями нашої книжки. Та закони міста (цивільні чи будь-які інші) так само важливі, як і міські мури, а його облаштованість та звичаї (культурні чи будь-які інші манери жителів міста) значать не менше, ніж його палаці⁴. Цивілізація передбачає як наукові лабораторії, так і горища митців, як землеволодіння, так і природні ландшафти. Успіх певної цивілізації можна виміряти не лише її естетичними досягненнями, а й — і це найголовніше — тривалістю та якістю життя людей. Якість життя має багато вимірів, і не всі легко виявити. Ми можемо оцінити дохід на душу населення в XIX столітті або середню тривалість життя мешканців світу. Але що ми можемо сказати про їхній комфорт? Чистоту? Щастя? Скільки одягу вони мали? Скільки годин вони повинні були працювати? Скільки харчів могли придбати на свою зарплатню? Твори мистецтва самі по собі можуть натякнути на це, але вони не дають відповіді на всі питання.

Проте зрозуміло, що одне місто не створює цивілізацію. Певна цивілізація — це велике ціле людської організації, хоча й воно аморфніше навіть за імперію. Цивілізації є, почасти, практичною реакцією народів на їхнє довкілля — на потреби в їжі, воді, прихистку та захисті. А крім того, цивілізації — це питома культура, часто, хоча й не завжди, релігія і нерідко мовні спільноти⁵. Зрідка ці характеристики можуть поєднуватися. Керол Куїглі нарахував двадцять чотири цивілізації за останні десять тисяч років⁶. У домодерному світі Адда Боузмен виявив лише п'ять цивілізацій — західну, індійську, китайську, візантійську та ісламську⁷. Метью Мелко віднайшов повних дванадцять, сім із яких зникли назавжди (месопотамська, єгипетська, критська, класична, візантійська, мезоамериканська, андська), а ще п'ять існують досі (китайська, японська, індійська, ісламська,

західна)⁸. Шмуель Айзенштадт нарахував шість цивілізацій, додавши до них єврейську⁹. Взаємодія кількох цивілізацій між собою та їхнє ставлення до довкілля є одним із найважливіших рушіїв історичних змін¹⁰. У цих взаємодіях вражає те, що, попри зовнішні впливи, автентичні цивілізації залишаються собою упродовж багатьох епох. Фернан Бродель із цього приводу сказав: «По суті, цивілізація — це найдовша історія з усіх... Цивілізація може продовжувати існування, не зважаючи на зміну економік та суспільств»¹¹.

Якби 1411 року ви мали змогу об'їхати земну кулю, вас найбільше вразила б якість життя у Східних цивілізаціях. Одночасно зі спорудженням у Пекіні Забороненого міста почалися роботи з повторного відкриття й розширення Великого китайського каналу; на Близькому Сході турки-османи наблизилися до Константинополя, який вони нарешті захопили 1453 року. Візантійська імперія доживала свої останні дні. Смерть полководця Тимура (Тамерлана) 1405 року усунула постійну загрозу вторгнення з Центральної Азії войовничих кочовиків — протилежності цивілізації. Для китайського імператора Чжу Ді та османського султана Мурада II майбутнє стало беззмарним.

У 1411 році Західна Європа, навпаки, вразила б вас своїм жалюгідним виглядом, хоч вона й потроху одужувала від спустошень, завданих Чорною смертю, яка, перекинувшись зі Сходу, в 1347–1351 роках зменшила народонаселення удвічі. Та й тепер Європа страждала від антисанітарії та воєн, які здавалися нескінченними. В Англії правив прокажений король Генріх IV, який позбавив трону та вбив невдатного Річарда II. Франція була охоплена братовбивчими війнами між прибічниками герцога Бургундського та підступно вбитого герцога Орлеанського. Столітня англо-французька війна ось-ось мала відновитися. В інших войовничих західноєвропейських королівствах — Арагоні, Кастилії, Наваррі, Португалії та Шотландії — жилося не краще. Мусульмани, як і раніше, правили у Гранаді. Шотландський

король Яків I після захоплення англійськими піратами залишався бранцем в Англії. Найзаможнішими регіонами Європи, насправді, були лише північноіталійські міста-держави: Флоренція, Генуя, Піза, Сієна та Венеція. Що ж до Північної Америки XV століття, то порівняно з центральноамериканськими царствами ацтеків, майя та інків із їхніми неприступними храмами та високогірними шляхами, вона залишалася пустелею анархії. Наприкінці кругосвітньої мандрівки думка про те, що Захід може домінувати над Рештою світу наступні півтисячі років, видалася б вам надміру химерною.

А втім, це сталося.

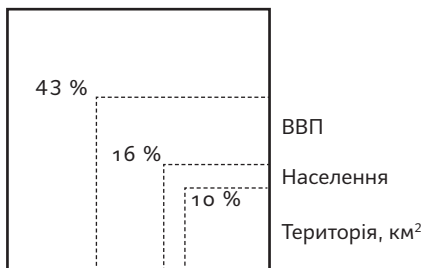
З якоїсь причини, починаючи з кінця XV століття, малі держави Західної Європи, з їхніми перекрученими мовними запозиченнями з латини (і в чомусь з грецької), чия релігія походила з учення назаретських юдеїв і які інтелектуально відставали від розвитку східної математики, астрономії та технологій, створили цивілізацію, спроможну не лише завоювати великі Східні імперії та підкорити Африку, обидві Америки й Австралазію, а й навернути народи всього світу до західного способу життя. Це навернення відбулося, зрештою, не так за допомогою меча, як завдяки слову.

Досі триває дискусія між тими, хто стверджує, що всі цивілізації, у певному сенсі, рівні, та тими, хто вважає, що Захід не спроможний утвердити свою перевагу, наприклад, над східною Євразією¹². Але такий релятивізм, вочевидь, є абсурдним. Жодна колишня цивілізація ніколи не досягала такого рівня панування над Рештою світу, як Захід¹³. 1500 року майбутні імперські держави Європи займали приблизно 10 % світового суходолу та становили щонайбільше 16 % населення світу. 1913 року одинадцять західних імперій* контролювали

* Цими одинадцятьма були Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Росія, Сполучене Королівство та Сполучені Штати. З них лише Франція, Португалія та Іспанія існували 1500 року у формі, що нагадувала їхній статус у XX столітті. Про претензії Росії бути визнаною частиною Заходу див. далі.

близько три п'ятих усієї території та населення, а також понад три четвертих (приголомшливі 79 %) світового економічного виробництва¹⁴. Середня тривалість життя в Англії була удвічі вищою, ніж в Індії. Вищий рівень життя на Заході також знайшов відображення у кращому харчуванні, навіть для сільськогосподарських працівників, та стрункішій статури, навіть для звичайних вояків та в'язнів¹⁵. Як ми вже зрозуміли, цивілізація існує в містах. За цим критерієм Захід теж випереджав. 1500 року, наскільки ми можемо судити, найбільшим містом світу був Пекін із населенням 600–700 тисяч жителів. Із десяти тогочасних найбільших міст світу лише одне — Париж — було європейським, а його населення нараховувало менше, ніж 200 тисяч жителів. У Лондоні проживало, напевно, 50 тисяч осіб. Рівень урбанізації в Північній Африці та Південній Америці теж перевищував європейський. Однак станом на 1900 рік усе різко змінилося. Тільки одне з десяти найбільших міст світу розташовувалося тоді в Азії — це Токіо. Лондон із населенням близько 6,5 млн осіб став глобальним мегаполісом¹⁶. Західне домінування не припинилося й після загибелі європейських імперій. Піднесення Сполучених Штатів показує, що прірва між Заходом і Сходом зростає. Станом на 1990 рік пересічний американець був у сімдесят три рази багатшим за пересічного китайця¹⁷.

Володіння майбутніх західних імперій (1500)

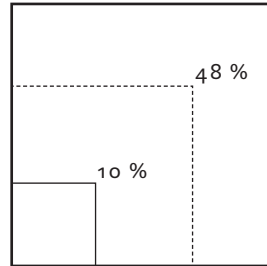

Навіть більше, у другій половині XX століття стало зрозуміло, що для Східних суспільств єдиний шлях зменшити зростаючу прірву у прибутках — це наслідувати японський приклад переймання досвіду деяких (хоча й не всіх) західних інституцій та способів

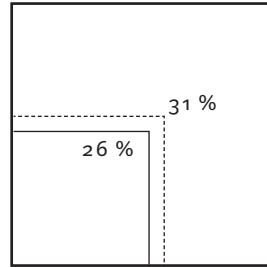
управління. Як наслідок, Західна цивілізація стала певним взірцем того, як Решті світу слід прагнути до самоорганізації. Звісно, до 1945 року існувало розмаїття моделей розвитку, або, якщо вжити комп'ютерну метафору, — систем управління, які могли бути засвоєні незахідними суспільствами. Та найпривабливіші з них мали європейське походження: ліберальний капіталізм, націонал-соціалізм та радянський комунізм. Друга світова війна поховала в Європі другу модель, хоча вона певний час проіснувала під новими назвами у багатьох країнах, що розвиваються. Крах радянської імперії в 1989–1991 роках поховав третю модель.

Безперечно, внаслідок світової економічної кризи відбулося чимало дискусій про альтернативні моделі азійської економіки. Але навіть затяті культурні релятивісти не радять повертатися до інституцій династії Мін або імперії Моголів. Сучасна полеміка між поборниками вільного ринку та прибічниками державного втручання, по суті, полемікою між двома виразно Західними школами мислення — послідовниками Адама Сміта та прибічниками Джона Мейнарда Кейнса, до якої долучилися кілька безкомпромісних і фанатичних марксистів,

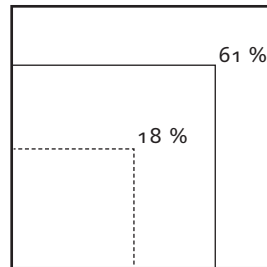
Метрополії та володіння західних імперій (1913)

Територія, км²

Населення

ВВП

що досі тримаються старого. Міста, де народилися засновники цих шкіл — Керколді, Кембридж, Трір, — розташовані в Європі. Фактично, більшість світу сьогодні інтегровано в західну економічну систему, в якій, як і радив Сміт, ринок визначає більшість цін і спрямовує рух товарів та розподіл праці, а уряд грає окреслену Кейнсом роль і шляхом втручання намагається вирівняти бізнес-цикл та зменшити нерівність у прибутках.

Що стосується позаекономічних інституцій, то належного рівня дискусій про них наразі немає. В усьому світі університети переймають західні норми. Те саме стосується організації медицини, від глибинних наукових досліджень до тактичної медицини. Сьогодні більшість людей визнають наукові істини, відкриті Ньютоном, Дарвіном та Ейнштейном, а навіть якщо й не визнають, то за перших симптомів грипу чи бронхіту вони все одно купують продукти західної фармакології. Лише кілька суспільств і далі чинять опір натиску західних підходів на ринок та споживання, як, зрештою, і західному способу життя загалом. Дедалі більше людей їдять західну їжу, вдягаються по-західному та живуть у західних типах осель. Навіть питомо західний спосіб праці — п'ять-шість днів на тиждень від дев'ятої години ранку до п'ятої вечора, з двома-трьома тижнями відпустки — стає світовим стандартом. Водночас релігії, яку західні місіонери хотіли експортувати до Решти світу, тепер дотримується ледь не третина людства, і вона чимдалі популярніша у найнаселеніших країнах. Навіть атеїзм, що вперше виник на Заході, набуває вражаючого поширення.

Щороку дедалі більше людей купують, як жителі Заходу, навчаються, як жителі Заходу, ведуть здоровий (або шкідливий) спосіб життя, як жителі Заходу, моляться (або не моляться), як жителі Заходу. Бургери, пальники Бунзена, пластири, бейсболки та Біблії — без цього не обійтися, хай би де ти був. Лише у сфері політичних інститутів справді зберігається важливе світове розмаїття із широким спектром урядів у всьому світі, які чинять опір ідеї верховенства права, що захищає

права особи — основу значущого представницького врядування. Войовничий іслам як політична ідеологія і релігія прагне до спротиву нав'язуванню західних норм ґендерної рівності та сексуальної свободи¹⁸.

Не буде «європоцентризмом» чи (анти)«орієнталізмом» сказати, що піднесення Західної цивілізації є найважливішим історичним феноменом другої половини другого тисячоліття після народження Христа. Це твердження про очевидне. Завдання в тому, щоб пояснити, як це відбулося. Що дало змогу цивілізації Західної Європи після XV століття здобути перевагу над зовні потужнішими імперіями Сходу? Ясна річ, цьому сприяло щось більше, ніж краса Сікстинської капели.

Поспішна відповідь на це запитання полягає в тому, що Захід запанував над Рештою світу завдяки своєму імперіалізму¹⁹. Досі чимало людей патетично обурюються злочинами європейських імперій. Звісно, злочини були, на сторінках цієї книжки ви знайдете інформацію про них. Зрозуміло й те, що різні форми колонізації — заселення як альтернатива вигнанню — мали різні довготривалі наслідки²⁰. Але імперія не є історично достатнім поясненням домінування Заходу. Імперії існували задовго до імперіалізму, який викривали марксистичні ліві. Справді, XVI століття знало низку азійських імперій, які набули значної могутності та розширення. Водночас після поразки проекту Карла V зі створення великої Габсбурзької імперії, що простягалася від Іспанії через Нідерланди, Бельгію та Люксембург аж до Німеччини, Європу чекала ще більша роздрібненість. Реформація розв'язала в Європі релігійні війни, які тривали понад століття.

Мандрівник XVI століття, найпевніше, помітив би цю відмінність. Окрім підпорядкування собі Анатолії, Єгипту, Аравії, Месопотамії та Ємену, Османська імперія на чолі з Сулейманом Пишним (1520–1566) сягнула Балкан та Угорщини, створивши 1529 року загрозу для Відня. Далі, на сході, імперія Сефевідів на чолі з Аббасом I (1587–1629) повністю заволоділа землями

від Ісфахана й Табріза до Кандагара, тоді як Північною Індією від Делі до Бенгалії правив могутній імператор моголів Акбар (1556–1605). За династії Мін відгороджений від світу Великим муром Китай виглядав мирною і безпечною країною. Європейські гості при дворі імператора Чжу Їцзюня (1572–1620) навряд чи могли передбачити падіння його династії менш ніж за три десятиліття по його смерті. Пишучи зі Стамбула наприкінці 1550-х років, фламандський дипломат Ож'є Гіслен де Бусбек (той, що завіз тюльпани з Туреччини до Нідерландів) боязливо порівнював роздрібненість Європи з «незмірним багатством» Османської імперії.

Насправді, XVI століття було часом напруженої європейської зовнішньополітичної активності. Проте для великих Східних імперій португальські та голландські мореплавці зовсім не здавалися носіями цивілізації. Вони були просто останніми варварами, що загрожували Піднебесній, якщо не мерзеннішими, і, звісно, смердючішими, ніж японські пірати. Але що ще вабило європейців до Азії, окрім високої якості індійських тканин та китайської порцеляни?

Ще 1683 року османське військо змогло дійти до брами Відня, столиці Габсбурзької імперії, і вимагало в його населення капітуляції і навернення в іслам. Лише після зняття облоги християнство змогло примусити Османську державу повільно відкотитися з Центрально-Східної Європи через Балкани до Босфору. Минуло багато років перш ніж європейські імперії зрівнялися у своїх досягненнях зі Східним імперіалізмом. «Велика розбіжність» Заходу та Решти світу в інших сферах була втілена ще повільніше. Матеріальний розрив між Північною та Південною Америкою не було надійно встановлено аж до XIX століття, а переважна частина Африки, за винятком кількох прибережних смуг, залишалася вільною від європейської колонізації аж до початку XX століття.

Отже, якщо панування Заходу не можна пояснити старими й затертими термінами імперіалізму, то чи не було воно, як

вважають деякі дослідники, справою талану? Чи була ця велика розбіжність зумовлена географією або кліматом Західної Європи? Можливо, європейцям просто пощастило натрапити на острови Карибського моря, що ідеально сприяли розведенню багатого на калорії цукру? Чи забезпечив Новий світ Європу «примарними акрами», яких бракувало Китаю? А може, проблема в тому, що китайські поклади вугілля було вкрай складно видобувати й транспортувати до Європи²¹? Чи, можливо, Китай став жертвою власного успіху — застряг у «пастці високого рівня стабільності» через здатність своїх селян забезпечити більшість народу достатнім для життя рівнем калорій²²? Чи могло бути так, що Англія стала першою промисловою нацією насамперед внаслідок того, що погані санітарні умови та хвороби значно скорочували життя більшості народу, а заможна та ініціативна його меншість отримала кращі можливості давати потомство²³?

Безсмертний англійський лексикограф Семюел Джонсон спростував ці випадкові пояснення панування Заходу. У своїй «Історії Расселаса, принца Абіссінського», надрукованій 1759 року, Расселас запитує:

Завдяки чому... європейці такі могутні? Або чому, якщо вони так легко добираються до Азії та Африки з торговою чи завойовницькою метою, місцеві народи не можуть удертися на їхнє узбережжя, заснувати колонії в їхніх портах і нав'язати закони їхнім князям? Вітер, який жене європейців додому, міг би й нас привести слідом за ними*.

Філософ Імлак йому відповідає:

* Це питання по-справжньому постало перед незахідними імперіями у XVIII столітті. 1731 року османський письменник Ібрагім Мутеферріка запитав: «Чому християнські народи, в минулому такі слабкі порівняно з мусульманськими, стали тепер панувати над багатьма землями і навіть перемагають колись непереможні османські армії?».

Вони могутніші за нас, мій пане, бо мудріші; знання завжди переважатиме неучтво так само, як людина царюватиме над тваринами. Але я не знаю, чим ще пояснити перевагу їхнього знання над нашим, крім як незбагненої волі Всевишнього²⁴.

Справді, знання — це сила, якщо воно забезпечує досконаліші способи мореплавства, видобутку мінералів, пострілів із гармат та лікування хвороб. Та чи дійсно незаперечним фактом є те, що європейці були обізнаніші за інших? Напевно, у 1759 році вони вже такими були. Чи не всі наукові інновації упродовж понад двох із половиною століть після 1650 року були винайдені на Заході²⁵. Але хіба так було в 1500 році? Як ми побачимо згодом, китайські технології, індійська математика та арабська астрономія були попереду протягом століть.

Отож може це була якась неясна культурна відмінність, що підготувала європейців до стрибка далі за їхніх східних колег? Такий аргумент запропонував німецький соціолог Макс Вебер. Згадана відмінність мала чимало варіацій — середньовічний англійський індивідуалізм, гуманізм і протестантська етика — і стала виразною повсюди, від заповітів англійських фермерів до облікових книг середземноморських купців та правил етикету при королівських дворах. У «Багатстві та злиднях націй» Девід Ландес розглянув культурний аспект цієї проблеми і довів, що Західна Європа керувала світом завдяки розвитку інтелектуальних досліджень, науковому методу перевірки гіпотез, раціоналізації досліджень та поширенню цього методу. Проте навіть Ландес визнавав, що для розквіту цього способу управління знадобилося дещо більше, а саме: фінансові посередники та гарний уряд²⁶. А ключа до цього (і це стає очевиднішим) слід шукати в інституціях.

Звісно, інституції є, у певному сенсі, продуктами культури. Але оскільки вони формалізують набір норм, інституції зазвичай зберігають культуру високоморальною, визначаючи, як вона сприяє гарній поведінці. На підтвердження цієї думки

у XX столітті відбулося кілька експериментів, які нав'язали одному народові абсолютно різні інституції — західним і східним німцям, північним та південним корейцям, а також континентальним і острівним китайцям. Наслідки виявилися дивовижними, а урок — блискуче зрозумілим. Якщо взяти будь-який народ із більш-менш однаковою культурою і нав'язати комуністичні інституції одній групі, а капіталістичні — іншій, то майже одразу стане помітною розбіжність у поведінці.

Сьогодні чимало істориків погодилися б, що між східними й західними регіонами Євразії у 1500-х роках існувало кілька справді глибоких відмінностей. Обидва регіони рано освоїли сільське господарство, ринковий обмін та зосередили в містах державні структури²⁷. Але їх розділяла вирішальна відмінність. У Китаї існувала консолідована монолітна імперія, тоді як Європа залишалася політично роздрібненою. У книжці «Зброя, мікроби і харч» Джаред Даймонд пояснив, чому Євразія випередила Решту світу²⁸. Проте лише в своєму дослідженні «Як розбагатіти» (1999) він запропонував відповідь на питання, чому один куток Євразії поступово обігнав інший. Відповідь полягала в тому, що на рівнинах східної Євразії монолітні Східні імперії стримували інновації, а в гористій, поділеній річками Західній Європі численні монархії та міста-держави включилися у плідну конкуренцію та співпрацю²⁹.

Така відповідь виглядає привабливою. Але її не достатньо. Погляньмо хоча б на дві серії гравюр, які лотаринзький митець Жак Калло назвав «Лихоліття війни» і надрукував у 1630-х роках, щоб застерегти світ від небезпеки релігійного конфлікту. Конкуренція між дрібними європейськими державами та всередині цих держав у першій половині XVII століття виявилася згубною і, скоротивши населення Центральної Європи, втягнула Британію у більш як столітню виснажливу ворожнечу. Політична роздрібненість часто призводить до подібних наслідків. Якщо ви в цьому сумніваєтеся, запитайте громадян колишньої Югославії. Конкуренція, як ми побачимо в розділі 1,

безумовно, є частиною історії панування Заходу, але лише частиною.

У своїй книжці я хочу показати, що від Решти світу, рушіїв світової могутності, Захід відрізняли шість самобутніх сукупностей інституцій та пов'язаних із ними ідей та моделей поведінки. Для простоти я узагальню їх за шістьма рубриками:

1. конкуренція,
2. наука,
3. власність,
4. медицина,
5. споживання,
6. праця.

Послугуючись мовою сьогодення комп'ютеризованого і синхронізованого світу, вони стали шістьма «убивчими застосунками» (killer applications)*, які дали змогу меншості людства з західного регіону Євразії запанувати над світом майже на 500 років.

Тож перш ніж ви обурено заперечите, що я оминув увагою такі ключові аспекти панування Заходу, як капіталізм, свободу чи демократію (або, фактично, зброю, мікроби та харчі), прочитайте, будь ласка, ці стислі визначення «убивчих застосунків»:

1. Конкуренція — децентралізація як політичного, так і економічного життя, яка створила стартовий майданчик і для національних держав, і для капіталізму.
2. Наука — спосіб навчання, розуміння й, зрештою, зміни природного світу, який дав Заходу (з-поміж іншого) вирішальну воєнну перевагу над Рештою світу.
3. Власність — верховенство права як засобу захисту приватних власників і мирного розв'язання суперечок між ними, що сформувало основу для найтривкішої форми представницького врядування.

* Тобто шістьма революційними новаціями. — Прим. ред.

4. Медицина — галузь науки, що дає змогу значно покращити здоров'я та тривалість життя, започаткована в західних суспільствах, та їхніх колоніях.
5. Споживання — спосіб матеріального існування, в якому виробництво та придбання одягу, а також інших споживчих товарів відіграють центральну економічну роль, і без якого промислова революція не була би успішною.
6. Праця — моральний кістяк і спосіб діяльності, який походить (з-поміж інших джерел) від протестантського християнства, що забезпечує єдність для динамічного та потенційно мінливого суспільства, створеного застосунками 1–5.

Не припустіться помилки: це не альтернативна самодостатня версія «Тріумфу Заходу»³⁰. Я хочу показати, що до завоювання та колонізації Решти світу призвела не тільки перевага Заходу, а й несподіване ослаблення суперників Заходу. У 1640-х роках, наприклад, збіг податкової та монетарної криз, зміни клімату й поширення епідемії спровокували в Китаї повстання та остаточну кризу династії Мін. Ця криза не мала нічого спільного з Заходом. Схожим чином політичний та військовий занепад Османської імперії був спричинений внутрішніми рушійними силами значно більше, ніж зовнішніми. Політичні інституції Північної Америки процвітали тоді, коли південно-американські інституції загнівали, однак невдала спроба Сімона Болівара створити Сполучені Штати Латинської Америки не була провиною ґрінґо.

Ключова ідея полягає в тому, що відмінність між Заходом та Рештою світу виявилася саме інституційною. Західна Європа випередила Китай почасти тому, що на Заході існувала жвавіша конкуренція як у політиці, так і в економіці. Австрія, Пруссія, а згодом навіть Росія, стали адміністративно та мілітарно ефективнішими, адже організаційна взаємодія, що спричинила наукову революцію, постала у християнському, а не в мусульманському світі. Причина того, що колишні колонії Північної

Америки досягли значно кращих результатів за південноамериканські, корінилися в тому, що на Півночі британські поселенці встановили систему майнових прав та політичного представництва, цілковито відмінну від тієї, яку іспанці та португальці вибудували на Півдні. (Північ мала «відкритий порядок доступу», а не закритий в інтересах вузьких фінансових еліт³¹.) Європейські імперії спромоглися проникнути в Африку не тому, що мали кулемет Максима — вони винайшли вакцини проти тропічних хвороб, до яких були вразливими самі африканці.

Схожим чином більш рання індустріалізація Заходу відобразила його інституційні переваги: можливість масового суспільства споживання виникла в Британії ще до винаходу й поширення парової машини чи фабричної системи. Навіть після того, як промислова технологія стала доступною майже для всього світу, відмінність між Заходом і Рештою світу збереглася. Насправді, вона тільки поглибилася. За допомогою всуціль стандартизованого бавовнопрядильного та ткацького устаткування європейський або північноамериканський робітник працював продуктивніше, ніж робітник на Сході, а його капіталіст-працедавець накопичував багатство швидше, ніж його східний колега³². Інвестиції в охорону здоров'я та народну освіту відбилися великими дивідендами, а там, де їх не було, люди залишалися бідними³³. Ця книжка розповідає про ці відмінності — чому вони існували й набули такого великого значення.

Досі я вживав слова на зразок «Захід» і «західний» більш-менш мимохіть. Але що саме я маю на увазі під «Західною цивілізацією» або де я позначаю її? Післявоєнні білі англосаксонські протестанти-чоловіки звикли інстинктивно розмішувати Захід (відомий також як «вільний світ») у відносно вузькій смузі, що (точно) пролягає від Лондона до Лексингтона, штат Массачусетс, і (можливо) від Страсбурга до Сан-Франциско. 1945 року рідною мовою Заходу, що вийшов із бойовищ світової війни, стала англійська, яка змінила французьку, котра на той час

зменшила свій вплив у світі. З успіхом європейської інтеграції у 50–60-х роках клуб західних країн розширився. Мало хто сперечатиметься про те, чи Нідерланди, Франція, Німеччина, Італія, Португалія, Скандинавія та Іспанія цілком належать до Заходу, а Греція є його складовою *ex officio* (лат. з обов'язку) — при свою пізнішу відданість православному християнству. Утім наш обов'язок перед давньогрецькою філософією є таким само незмінним, як нещодавні борги греків перед Європейським Союзом.

А як бути з рештою Південного й Східного Середземномор'я, що оточує не лише Балкани на північ від Пелопоннесу, а й Північну Африку та Анатолію? А що з Єгиптом і Месопотамією — колисками найперших цивілізацій? Чи є Південна Америка, колонізована європейцями так само, як і Північна, і географічно розміщена поруч із нею в одній півкулі, частиною Заходу? А Росія? Чи європейська частина Росії справді західна, а зауральська, у певному сенсі, належить Сходу? Упродовж «холодної війни» Радянський Союз та його союзників називали «Східним блоком». Але, вочевидь, є нагода сказати, що Радянський Союз був таким самим продуктом Західної цивілізації, як і Сполучені Штати. Його провідна ідеологія мала таке ж вікторіанське походження, як і націоналізм, боротьба проти рабства та рух за права жінок — вона зародилася й була виплекана у старій округлій читальній залі Британської бібліотеки. Її географічний обшир був не меншим результатом європейської експансії та колонізації, ніж колонії американців. У Центральній Азії, як і в Південній Америці, європейці правили неєвропейцями. У цьому сенсі те, що сталося 1991 року, було простою смертю останньої європейської імперії. Однак найвпливовіше сьогодні визначення Західної цивілізації, дане Семюелем Гантінгтоном, виключає з неї не лише Росію, а й усі православні країни. Захід, за Гантінгтоном, складається лише з Західної та Центральної Європи (окрім православного її Сходу), Північної Америки (окрім Мексики) та Австралії. Греція, Ізраїль, Румунія та Україна не потрапляють до

цієї категорії так само, як і Карибські острови, попри те, що багато з них такі ж західні, як і Флорида³⁴.

Отже, «Захід» — це не просто географічний термін. Він є набором норм, моделей поведінки та інституцій, межі яких надзвичайно розмиті. Про наслідки цього слід поміркувати. Чи можливо для певної азійської країни стати західною, якщо вона радо переймає західні норми одягу й ведення бізнесу, як це зробила Японія в період Мейдзі, і як тепер, схоже, намагається зробити решта Азії? Колись було модно наполягати на тому, що капіталістична «світ-система» нав'язувала постійний поділ праці між Західним центром і Рештою світу як його периферією³⁵. А якщо весь світ, зрештою, завершиться, вестернізувавшись принаймні за зовнішнім виглядом та стилем життя? Чи може бути так, що інші цивілізації є, як чудово довів Гантінгтон, більш гнучкими, зокрема «сінська» цивілізація*, тобто великий Китай, та ісламська із її «кривавими кордонами і внутрішніми структурами»³⁶? Якою мірою прийняття ними західних моделей управління є лише позірною модернізацією, поверховою в культурному аспекті? До цих питань ми ще звертатимемося.

Ще однією таємницею Західної цивілізації є те, що відсутність єдності є однією з її визначальних характеристик. На початку 2000-х років американські оглядачі скаржилися на «розширення атлантичного духу» — розпад тих спільних цінностей, які пов'язували Сполучені Штати з їхніми західноєвропейськими союзниками в період «холодної війни»³⁷. Якби це стало зрозуміло раніше, ніж у часи державного секретаря Генрі Кіссінджера, якому американські можновладці мали телефонувати, коли хотіли поговорити з Європою, тоді було б важче сказати, хто бере слухавку від імені Західної цивілізації. Водночас,

* Це унікальний погляд на те, що одна з найвеличніших світових цивілізацій повинна була мати назву, про яку ніхто ніколи не чув, окрім політичних теоретиків. У своїй оригінальній статті 1993 року Гантінгтон вжив назву «конфуціанська».

теперішній поділ між Америкою та «Старою Європою» є м'яким та дружнім порівняно з великими розколами минулого в царинах релігії, ідеології і навіть у питанні про зміст поняття цивілізації. Під час Першої світової війни німці проголосили, що воюють за вищу Kultur проти позбавленої смаку, матеріалістичної англофранцузької civilization (це розрізнення, з-поміж інших, провели Томас Манн та Зигмунд Фрейд). Однак це визначення важко було узгодити зі спаленням Лейденського університету та численними стратами цивільних бельгійців на початку війни. Британські пропагандисти відповіли на образ, охарактеризувавши німців як «гунів» — варварів, що залишилися за межами цивілізації, а саму війну на своїй Медалі Перемоги назвали «Великою війною за цивілізацію»³⁸. Чи є зараз більше підстав казати про «Захід» як про єдину цивілізацію, ніж це було 1918 року?

Нарешті, варто згадати, що Західна цивілізація колись занепадала й загинула. Римські руїни, розкидані по всій Європі, Північній Африці та Близькому Сході, слугують важливим нагадуванням про це. Перший варіант Заходу — Західна цивілізація і.о. — постала в зоні так званого Родючого Півмісяця, простягнувшись від долини Нілу до місця злиття річок Тигр і Євфрат, і сягнула свого зеніту в афінській демократії та Римській імперії³⁹. Ключові елементи нашої цивілізації сьогодні — не лише демократія, а й спорт, арифметика, цивільне право, класичний стиль архітектури та значна частина словника сучасної англійської мови, — своїми витокami доходять античного Заходу. У добу свого розквіту Римська імперія була надзвичайно рафінованою системою. Збіжжя, мануфактури й монети перебували в обігу в економіці, яка простяглася від північної Англії до верхівів Ніла, наука переживала піднесення, існувало право, медицина і навіть торговельні центри, як-от Траянів форум у Римі. Але ця версія Західної цивілізації з драматичною швидкістю занепадала й загинула в V столітті нашої ери від руйнувань, завданих варварськими вторгненнями та внутрішніми протиріччями. Протягом одного покоління величезний імперський мегаполіс

Рим занепав, акведуки зіпсувалися, чудові торговельні місця спорожніли. Знання класичного Заходу загалом було втрачено, його зберегли лише бібліотекарі Візантії⁴⁰, ченці Ірландії⁴¹ та курія римо-католицької церкви, і особливо аббасидські халіфи⁴². Без їхнього управління цивілізація Заходу не змогла би відродитися в Італії доби Ренесансу.

Чи є занепад і загибель примарною долею Західної цивілізації 2.0? Згідно з демографічним поясненням, населення західних суспільств тривалий час становило меншість мешканців світу, але сьогодні воно, безсумнівно, стрімко скорочується. Економіки Сполучених Штатів та Європи, які колись домінували, тепер стикнулися з реальною перспективою поступитися за якихось двадцять чи навіть десять років Китаю, якому не так уже й поступаються Бразилія та Індія. Західна «жорстка сила», схоже, протистойть Великому Близькому Сходу від Іраку до Афганістану відповідно до того, як видозмінюється Вашингтонський консенсус стосовно економічної політики вільного ринку. Фінансова криза, що розпочалася в 2007-му, також, схоже, вказує на фундаментальну ваду в основі суспільства споживання з його акцентом на терапії посиленого споживчого кредитування. Протестантська етика ощадливості, яка колись здавалася ключовою для Західного проекту, зникла повністю. Тим часом західні еліти одержимі мало не тисячолітніми побоюваннями майбутнього екологічного апокаліпсису.

Навіть більше, Західна цивілізація, здається, вже втратила віру в себе. Починаючи зі Стенфорду в 1963-му, найбільші університети поступово згорнули викладання для своїх студентів курсу класичної «Західної суспільної» історії. У школах великий наратив становлення Заходу теж вийшов із моди. Завдяки примхам освітніх теоретиків, котрі заради «нової історії» — це збіглося з мимовільними наслідками реформи навчальної програми — підняли рейтинг «історичних навичок» вище за знання, чимало британських школярів закінчили школу, маючи уявлення лише про розпорошені фрагменти західної

історії: Генріха VIII та Гітлера, а також трішки про Мартіна Лютера Кінга-молодшого. Опитування студентів-істориків, які вчилися на першому курсі провідного британського університету, виявило, що тільки 34 % з них знали, хто був англійським монархом у часи Великої армади, 31 % знав, де відбувалася англо-бурська війна, 16 % знали, хто командував британськими військами під Ватерлоо (більшість думали, що це був Нельсон, а не Веллінгтон), а 11 % змогли назвати ім'я лише одного британського прем'єр-міністра XIX століття⁴³. У схожому опитуванні англійських школярів віком від одинадцяти до дванадцяти років 17 % стверджували, що Олівер Кромвель був учасником битви під Гастінгсом, а 25 % помилково віднесли Першу світову війну до іншого століття⁴⁴. Крім того, увесь англомовний світ впевнений, що нам слід вивчати не так власну культуру, як інші культури. Музичний семплер, відправлений у відкритий космос разом із космічним кораблем «Вояджер» 1977 року, містив записи двадцяти семи мелодій (лише десять написали західні композитори), зокрема не тільки музику Баха, Моцарта й Бетховена, а й Луї Армстронга, Чака Беррі та Блайнд Віллі Джонсона. Історія світу «в ста об'єктах», надрукована директором Британського музею 2010 року, включала всього тридцять витворів Західної цивілізації⁴⁵.

Однак будь-яка історія світових цивілізацій, що применшує ступінь їхнього поступового підпорядкування Заходу після 1500 року, легковажить суттєвим моментом, який потребує пояснення найбільше. Піднесення Заходу є, простіше кажучи, винятковим історичним феноменом другої половини другого тисячоліття після народження Христа. Це розповідь у самому серці новочасної історії. Ймовірно, саме цю найскладнішу загадку мають відгадати історики. Нам же слід відгадати її не просто задовольнивши свою допитливість, адже тільки встановивши справжні причини панування Заходу, ми зможемо сподіватися на хоч якийсь ступінь точності в оцінці неминучості нашого заходу й загибелі.